

A negyvennyolcas magyar forradalom sajátosságairól

Felszólalás a negyvennyolcas forradalom kérdéseivel foglalkozó berlini kollokviumon 1968. december 3-án

A magyar forradalom sajátosságai közül a leginkább szembeszökő alighanem az, hogy vezetői nem a polgárság, hanem nagyrészt a nemesség soraiból kerülnek ki. Mi ennek a magyarázata?

Mindenekelőtt az, hogy Magyarországon — jóllehet a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet folyamata már évtizedekkel előbb megindul és a polgári forradalom megvívása a XIX. század derekára már kétségtelenül lehetővé, sőt szükségessé is lesz — 1848-ban még egyszerűen nincs olyan erős burzsoázia, amely élére állhatna a forradalomnak. Magyarország ugyanis az ipar fejlettségének tekintetében még ekkor is rendkívül elmaradott ország: Magyarországon a városi fejlődés már a középkorban megreked, s a helyzetet azután tovább súlyosbítja előbb a XVI—XVII. századi török hódítás, majd a Habsburgok által a XVIII. század óta érvényesített gazdaságpolitika, amely Magyarország vonatkozásában elsősorban azt hivatott biztosítani, hogy

²⁴ Saját összeállítás a városok által fizetendő census regiusról.

a Habsburg-bírodalomnak ez a provinciája továbbra se legyen más, mint az osztrák örökös tartományok iparának nyersanyagforrása és felvevőpiaca. S, igaz, Magyarországon mindezek ellenére a XVIII. századtól fogva — átmeneti visszaesésekkel ugyan, de végeredményben egyre nagyobb számban — keletkeznek manufaktúrák, majd gyárak is, s a beköszöntő forradalom a XIX. század negyvenes éveinek Magyarországon — a XVIII. század nyolevanas éveinek Franciaországától eltérően — a gyárakban már gőzgépeket is talál, az iparnak (és a bányászatnak) az ország teljes termelésében való részesedése azonban még a negyvenes évek első felében is alig 15% körül mozog, az ipar termékeinek egy főre számított évi értéke pedig mindössze 35%-át teszi annak az összegnek, amely ugyanekkor az osztrák örökös tartományok egy-egy lakójára jut, s még 30%-át sem éri el annak a részesedésnek, amellyel egy átlagos francia állampolgár 1789-ben bírt.¹

Ilyen körülmények között viszont természetesen a társadalom szerkezete sem dicsekedhet holmi magasrendű fejlettséggel. A forradalom kitörésekor Magyarország lakosságának legfeljebb 6%-a él az úgynevezett szabad királyi városokban,² de még ezen az amúgy sem nagy város lakó népességen belül is szép számban akadnak, akik nem iparüzéssel vagy más polgári foglalatossággal keresik kenyerüket. 1848-ban például az ország ősi fővárosában, Budán az önálló keresztény iparúzóik száma csupán 1416, az ingatlantulajdonosok száma viszont 3256, s ezek 3299 házon kívül 4591 szőlő-, 218 szántó-, valamint 476 rét- és erdőtelekkel rendelkeznek, ami arra vall, hogy itt még ekkor is jóval többen élnek mezőgazdaságból, mint ahányan iparból — és ez nem is különösebben kirívó példa. Ami pedig most már — közelebről — az iparosokat illeti: az említett 1416 személy közül az összeírás gyárosnak mindössze 10-et minősít; a többiek mind (nagy részt céhbeli, kisebb részt céhen kívüli) kézművesek, s tevékenységük méreteire jellemző, hogy közülük 611-en (vagyis 43%-nyian) egyetlen segédet sem foglalkoztatnak.⁴ És ezeknek a kismestereknek a többsége magától értetődően egyáltalán nem híve a polgári átalakulásnak, hiszen az *ancien régime* uralkodása alatt, ha általában szerényen kénytelen is élni, a versenyt nagymértékben kizáró feudális céhkiváltságok jóvoltából legalább állandó és biztos megélhetésnek örvehdhet, a polgári átalakulás esetén viszont könnyen a teljes tönkremenetel sorsára jut-hatna. A polgárság tehát Magyarországon már csak helyzeténél, többségének a feudális viszonyok fenntartásában való érdekelttségénél fogva sem töltheti be a polgári forradalom vezetőjének szerepét, s ehhez járulékos tényezőként még az is társul, hogy tekintélyes hányada nem is magyar nemzetiségű, ami ekkor, a nacionalizmus fénykorában, egymagában is kizáró okul szolgálhatna.

Mindenekelőtt ezért van hát, hogy azt a vezetőszeretet, amelyet más országok polgári forradalmaiban a burzsoázia szokott játszani, Magyarországon a nemességnek egy csoportja veszi át. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehesse, a magyar nemességnek természetesen különböznie kell a nyugat-európai országok nemességétől, amelyet minden érdeke és hagyománya a feudális renzhez köt, s csakugyan vannak is lényegesen eltérő jellemvonásai. A napóleoni háborúk óta ugyanis a magyar nemességnek már nemcsak a legfelső, hanem a középső, *bene possessionatus* rétege is áruterelő nagyüzemi gazdálkodást folytat birtokain. S ez az áruterelés, mivel egyrészt nem túlságosan nagy terjedelmű birtokokon folyik, másrészt kezdetleges jobbágyi technikán alapul s ezért igen alacsony színvonalú, harmadrészt pedig az iparral foglalkozó népesség számának csekélyisége miatt jelentős mérvben nem biztos és állandó belső, hanem rosszul fizető és konjunkturális változásoknak erősen kitett külső piacokra irányul, ahhoz nem elegendő ugyan, hogy a birtokosok számára komolyabb tőkefelhalmozást tegyen lehetővé, ahhoz azonban nagyon

¹ Vö. *Katus László*: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 1967. 9—10. l.

² Vö. A történelmi statisztika forrásai (szerk. Kovácsics József). Bpest. 1957. 4. és 8. táblázat.

³ Ld. a budai telekhivatal kimutatását, Buda, 1848. febr. 29. Fővárosi Levéltár (Bpest), városának levéltára, lajstromozatlan iratok 1848: 1570. tanácsülési jegyzőkönyvi szám.

⁴ Ld. a budai számvérvő hivatal kimutatását, Buda, 1848. márc. 3. Uo.

is elegendő, hogy az ő szemükben is kívánatosá tegyen olyan változásokat, amelyek megnyitnák az utat a hazai ipar fejlődésének meggyorsítása, a belső piac kiszélesítése, a mezőgazdaságba fektethető tőkék gyarapítása és a mezőgazdasági nagyüzemekben alkalmazott technika korszerűsítése előtt, vagyis olyan változásokat, amelyeknek a végbemenetelére — mint a nemesség soráiban is egyre többen felismerik — reményt egyedül az ország gyökeres polgári átalakulása nyújthat. Ez tehát az oka annak, hogy Magyarországon a polgári átalakulásért megvívandó harvezetésében a nemességnek egy csoportja képes és hajlandó is helyettesíteni a hiányzó burzoáziát.

*

A nemességnek ez a csoportja azonban persze csak helyettesítheti, de teljesen nem pótolhatja a burzoáziát, mert a polgári átalakulásért folyó harcot magától értetődően a maga sajátos érdekeinek leginkább megfelelő módon óhajtja vezetni, érdekei pedig sokban ellentmondásosak és, ha túlnyomóan a polgári átalakulás irányába mutatnak is, az átalakulás különféle lehetséges válfajai közül nem mindig fűződnek éppen a fejlődés általános érdekeire nézve legkedvezőbb módúzatnak a megvalósulásához.

A nemesség érdekeinek ellentmondásos voltáról elsősorban a parasztkérdés körüli huzavonák árulkodnak. A nagyüzemi gazdálkodást folytató földesurak érdekelték abban, hogy a birtokaikon alkalmazott ingyenes és kényszerített, következésképpen ímmel-ámmal végzett és kevésbé termelékeny jobbágyi robotmunkát bérmunkával, a jobbágyok által a robotra magukkal hozott ócska munkaeszközöket pedig saját tulajdonukat képező korszerű munkaeszközökkel váltsák fel, s hogy az irántuk éppen a nyomasztó feudális terhek miatt mélységes gyűlölettel viseltető parasztokat a jobbágyi viszonyok felszámolásával a polgári átalakulásért megvívandó harcban szövetségeseikké tegyék vagy legalább semlegesítsék, addig azonban, amíg — sem felhalmózás révén, sem kölcsönforrásokból — nem tudnak kellő tőkéhez jutni, mégsem nélkülözhetik a jobbágyi robotot. S ezért a nemesség legjobbjai 1848 előtt gyakorlatilag még annak a szerény javaslatnak a törvénybeiktatását sem képesek kiverekedni, hogy a jobbágyok legalább tulajdon pénzükön megválthassák magukat a feudális szolgáltatások terhe alól bárhol, ahol akarják. Amikor pedig 1848 márciusában a nemesség mégis rákényszerül az utólagos állami kármentesítéssel történő azonnali jobbágyfelszabadításra, a jobbágyokat ekkor is csak az úgynevezett úrbéres szolgáltatásoktól mentesíti, holott a parasztok kezén nemcsak úrbéres földterületek vannak, hanem olyan parcellák is, amelyek jogilag a földesurak allódiatúráihoz tartozó bérleményeknek minősülnek, nem beszélve arról, hogy a föld népének háromötöde úrbéres birtokokkal egyáltalán nem rendelkezik,⁵ a parasztság e nagyobbik hányadának helyzetén tehát az úrbéres szolgáltatások eltörlése közvetlenül mit sem lendít.

S ez egyben arra is példa, hogy a nemességnek a magyar forradalmat vezető csoportja a polgári átalakulás lehetséges útjai közül és szabadságharc 1848—1849. Bpest. 1948. 198. l. és *Spira György*: A magyar forradalom 1848—49-ben. Bpest. 1959. 136. l.

De ugyanezt példázzák azok az erőfeszítések is, amelyeket a magyar forradalom vezetőkörei 1848-ban annak érdekében fejtenek ki, hogy Magyarországból, amely évszázadok óta a Habsburg-birodalom alávetett tartományainak egyike, most a maga középkori határai között olyan független országot teremtsenek ismét, amelyet Ausztriához ezentúl legfeljebb a perszonális unió kötelekei fognak fűzni. Mert a forradalomnak — mint másutt⁶ már kifejtettem — kétségkívül nemcsak a Habsburgok abszolutisztikus rendszerével, a belső feudális rend legfőbb pillérével kell szembefordulnia, hanem magának a Habsburg-birodalomnak az építményével is, amely ezerféle belső egyenlőtlenségével és népek egész sorának testét szétszabdáló,

⁵ Fényes Elek erre vonatkozó (1849-ben összeállított) adatait közli *Ember Győző*: Magyar parasztnozgalmak 1848-ban, Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Bpest. 1948. 198. l. és *Spira György*: A magyar forradalom 1848—49-ben. Bpest. 1959. 136. l.

⁶ *Spira György*: A magyar negyvenyolc jobb megértését keresve. Kritika, 1967/2, 9. s. kk. ll., illetve *Spira György*: Auf der Suche nach dem Besseren Verstehen des ungarischen Achtundvierzig. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1967. 415. s. kk. ll.

sokáig tehát úgysem tartósítható hatáiraival a lehető legkedvezőtlenebb kereteket szolgáltatná a területén kibontakozó tőkés fejlődés számára. Az viszont már erősen vitatható, hogy a tőkés fejlődés számára sokkal jobb kereteket biztosítana-e egy középkori határai között helyreállítandó független Magyarország, amely az előzetes belső tőkefelhalmozás elégtelensége miatt a tőkés fejlődés útján külső tőke közreműködése nélkül maga sem haladhatna előre valamiféle rohamléptekkel, s amelynek a határai szintén népek egész sorának a testét szabdalják szét. Nyilvánvaló tehát, hogy a Habsburgok elleni harc következetes végigvitele megfelel a polgári átalakulás általános érdekeinek, ezt a harcot azonban pusztán azért vívni meg, hogy a Habsburg-birodalom romjain ismét helyreállítsák a — belsőleg ugyan polgári alapokra helyezett, de külső kereteit tekintve változatlanul középkori jellegű — régi Magyarországot: egyedül a magyar nemesség sajátos érdekeinek felel meg, ezeknek viszont annál inkább megfelel, hiszen ha a harc ezzel az eredménnyel zárul, akkor az eljövendő tőkés fejlődés üteme lassú lesz ugyan, legfőbb közvetlen haszonélvezője azonban a magyar nemesség lesz, s akkor a főhatalmat a magyar nemességnek nemcsak a Habsburgoktól lesz módja átvenni, hanem (ideig-óráig) módja lesz fenntartani Magyarországot egésze, a Magyarország lakosságának háromötödét kitevő⁷ nemzetiségek fölött is-

*

Am a magyar forradalomnak nemcsak az tartozik sajátos jellemzői közé, hogy vezetésére a burzsoázia helyett a nemességnek egy csoportja vállalkozik, hanem az is, hogy ezt a vezetőszerepet ennek a liberális nemességnek a forradalom táborán belüli pártharcok viszonylagos lagymatagsága miatt a forradalom folyamán mindvégig sikerül meg is őriznie.

A forradalom táborán belül a liberális nemesség három jelentősebb erőtenyezővel áll szemben. Közülök az egyiket a nemzetiségi mozgalmak alkotják. Ezek ek kor még nincsenek a teljes kibontakozottság állapotában, közvetlenül még nem törekszenek a Magyarországtól való különválásra és önálló kismemzeti államok alakítására (amely törekvés megvalósulása esetén — melleleg megjegyezve — szintén nem teremene a tőkés fejlődés számára különösebben kedvező kereteket), arra azonban általában már igényt támasztanak, hogy Magyarországon belül a nemzetiségek jussanak sajátos nemzeti jogok birtokába, s ezért a mérsékelt célért már 1848 előtt is szívós harcot folytatnak. Ámde 1848 tavaszán, mivel a márciusi vívmányok (a jobbágyfelszabadítás, a demokratikus szabadságjogok stb.) a nem-magyar tömegeknek is nagy hasznukra vannak, átmenetileg ez a harc is alábbhagy, követeléseiket a nemzetiségi mozgalmak egy ideig merőben békés eszközökkel, a magyar forradalom vezetőivel folytatandó tárgyalások útján igyekeznek sikerre vinni. Amikor viszont kiderül, hogy a magyar forradalom vezetőkörei még a legesekélyebb engedményre sem kaphatóak, emiatt egyszerre gyökeres fordulat következik be magyarok és nem-magyarok viszonyában: a nemzetiségi mozgalmak kiválnak a magyar forradalom táborából, sőt átmennek az ellenforradalomnak a Habsburgok által vezetett táborába, s ezzel nemcsak az ellenforradalom felülkerekedését segítik elő (amivel végső soron persze önmagukra is súlyos csapást mérnek), hanem egyben leszűkítik azoknak a körét is, akik a forradalom táborán belül képezhetnék ellensúlyát a sajátos nemesi érdekek mindenek fölött való érvényesítésének.

A forradalom táborán belüli másik számottevő erőtenyezőt a forradalom alapvető tömegei, a paraszti tömegek alkotják. Ezek jelentős részét a márciusi jobbágyfelszabadítás a már érintett okokból nem elégíti ki, s ennek következtében 1848 tavaszán és nyarán sokfelé robbannak ki parasztmozgalmak, amelyek mind a jobbágyfelszabadítás körének kisebb-nagyobb mértékben történő kiszélesítésére irányulnak. Ezek a mozgalmak azonban — még ha elborítják is szinte az egész országot — a parasztság szervezetlensége miatt helyi keretek között mozgó, egymástól elszigetelt megmozdulások maradnak, s mivel a márciusi jobbágyfelszabadítás fogyatékoságai ellenére is sokat könnyített a nép helyzetén, nem is egyöntetűen ragadják magukkal a parasztság

⁷ Az erre vonatkozó adatokat közli *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon I. Bpest. 1960. 300—301. l.

különféle rétegeit, 1848 őszén, az ellenforradalom fegyveres fellépésekor pedig többnyire el is ülnek, sőt a parasztek tízezrei ekkor a forradalom védelmében éppen a forradalom nemesi vezetőinek oldalán fognak fegyvert — egyrészt azért, mert a föld népén eluralkodik az az aggodalom, hogy az ellenforradalom győzelme esetén még a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányokat is elveszítheti, másrészt azért, mert ebben a válságos helyzetben a nemesség is elszánja magát a márciusi jobbágyfelszabadítás néminemű továbbvitelére (jelesen a nem úrbéres jellegű paraszti szőlőbirtokokat terhelő szőlődézma eltörlésére), harmadrészt pedig azért, mert a nemesség nacionalista jelszavai is hatással vannak a parasztságra (ami magától értetődő is, ha egyszer az ellenforradalom döntően külső ellenség képében jelenik meg a színen). És a parasztság zöme ettől kezdve — bár hullámozó lelkesedéssel — mindvégig ki is tart a forradalomnak a liberális nemesség által magasra emelt nemzetiszínű zászlaja mögött.

Ilyen körülmények között a liberális nemességnek a forradalom táborán belül a legtöbb gondot a radikális baloldal okozza, a liberális nemesség vezetőszeropét azonban ez a baloldal sem tudja kérdésessé tenni egyetlen percre sem. Hiszen ez a baloldal számszerűen meglehetősen kicsiny csoportot alkot, amely egyfelől (részint nemesi, részint nem-nemesi származású) értelmiségiekből, de másfelől maga is birtokos nemesurakból tevődik össze. S ennek a csoportnak legfőbb erőforrása a pesti nép, amely döntő pillanatokban — így mindjárt 1848 márciusában, majd az ellenforradalom nyílt fellépésekor, 1848 szeptemberében is — képes ugyan lökést adni az események menetének, tartós hatást azonban már csak fejletlensége miatt sem képes gyakorolni az események alakulására. Mert kiből is tevődik össze ez a plebejus tömeg? Mintegy nyolcezer céhbeli mesterek által foglalkoztatott céhlegényből,⁸ körülbelül ezerhétszáz önállóan, kontárként működő céhlegényből, talán háromezernyi nagyipari proletárból,⁹ több mint hétezer férficselédből és kereken kétezerkétszáz napszamosból¹⁰ meg még néhány ezer alkalmi munkákból tengődő nincstelenből, akik a forradalmat megelőző ősöses esztendőekben vetődtek Pestre faluról. S ezek általában mindenkit hajlandóak támogatni, aki megcsillantja előttük a nyomorúságtól való szabadulás reményét, adott esetekben támogatást nyújtanak tehát a baloldalnak, de más esetekben ezrével nyújtanak támogatást jobboldali elemeknek is, akik például a zsidókérdés előtérbe állításával próbálják elterelni a figyelmet a legégetőbb problémákról. És ez egyáltalán nem esodálatos, ha egyszer ennek a tömegnek a legnyomatékosabb csoportja, a céhlegények csoportja is annyira tapasztalatlan még, hogy kész rövid harc után egyszersmindenkorra feladni még a céhek felszámolásának polgári demokratikus jelszavát is, mivel a céhlegényekben egyelőre mélyen élnek olyan hiú remények, hogy — ha a céheket megfelelően megreformálják — akkor idővel belőlük is lehetnek majd céhbeli mesterek . . .

A baloldal tehát kellő támogatást már csak fejletlensége miatt sem kaphat ettől a tömegtől, de nem kaphat azért sem, mert viszont — éppen tulajdon gyengeségének tudatában — maga sem meri eléggé felkarolni ennek a tömegnek a követeléseit, hogy kenyértörésre ne vigye a dolgot a polgársággal. Amint jóideig hasonlóképpen nem meri felkarolni a paraszti tömegek követeléseit sem, hogy kenyértörésre ne vigye a dolgot a liberális nemességgel. Nem is beszélve a nemzetiségek követeléseiről, amelyeket a radikálisok zöme mindvégig legalább annyira elfogadhatatlanoknak ítélt, akár a liberális nemesség. S így azután a harc liberálisok és radikálisok között sohasem válik végletessé: 1848 őszén, amikor az ellenforradalom fegyveres támadása balratolódást idéz elő, a vezetés továbbra sem megy át a liberálisok kezéből a radikálisok kezébe, csupán az történik, hogy a liberálisok maguk mellett helyet adnak a vezetésben a radikálisok képviselőinek is, 1849 tavaszán pedig, amikor a harctereken átmeneti erőegyensúly alakul ki és ez megveti egy magyar

⁸ Erről a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány Batthyány Lajos gróf miniszterelnökhöz, Pest, 1848. ápr. 4. Magyar Országos Levéltár (Bpest), az 1848—49-i minisztériumok levéltára, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány iratai 1848 : 141.

⁹ Ezek hiányos részadatok alapján általam becsült számok.

¹⁰ Vö. *J[osef] V. Haeufler* : Buda-Pest (Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen) I. Pest. 1854. 66. l.

thermidor alapjait, a liberálisok semmi szükségét nem érzik annak, hogy addigi radikális partnereiket most már — mondjuk — nyaktiló alá küldjék, csupán békésen kiebrudalják őket a vezetésből. S ekkor a radikálisok végre észbe kapnak: ekkor áll elő Táncsics Mihály azzal a követeléssel, hogy a földesurak kétezer holdat (azaz 863 hektárt) meghaladó birtokterületeit osszák fel a parasztok között, s ekkor mondja ki Teleki László is, hogy Magyarországot a területén élő népek föderatív köztársaságává kellene átalakítani s ezzel egyben magvává tenni egy szélesebb kelet-európai konföderációnak is, — ekkor azonban már késő.

Így nyomhatja rá a nemesi vezetés a maga bélyegét a magyar forradalomra kitörésének pillanatától kezdve egészen a végkifejletig.